

RENATA KAMIŃSKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ZARZĄDZANIE INFRASTRUKTURĄ MIEJSKĄ W REPUBLIKAŃSKIM I CESARSKIM RZYMIE

1. UWAGI WSTĘPNE

Wykonywanie administracji publicznej wymaga istnienia aparatu administracyjnego, w ramach którego każdy organ pełni przypisane doń funkcje. Wpływ na strukturę administracji mają różne czynniki. Jednym z nich jest ustrój polityczny, co doskonale egzemplifikuje rozdział z historii Rzymu przełomu republiki i pryncypatu. Zachodzące w tym okresie przeobrażenia wywarły niebagatelny wpływ na kształt instytucjonalny i praktykę działania administracji publicznej, również w dziedzinie zarządzania infrastrukturą miejską.

W republice zadanie to należało do cenzorów oraz edylów, kurulnych i plebejskich. Zważywszy na fakt, że obok tej funkcji wymienieni *magistratus* pełnili wiele innych, nierzadko o całkowicie odmiennym charakterze, oddanie im również tej dziedziny administracji może wydawać się zastanawiające. Wątpliwości kumulują się zwłaszcza wokół kwestii efektywności ich pracy, tym bardziej że okres późnej republiki oprócz kryzysu władzy wyróżniał się także dynamicznym rozwojem miast, szczególnie Rzymu, na co główny wpływ miał ustawiczny napływ ludności. To zjawisko wywoływało kolejne, które razem rodziły konieczność dostosowania warunków życia w Mieście do zaistniałej sytuacji. Przede

wszystkim nastąpiło przyspieszenie prac w dziedzinie budownictwa mieszkalnego i użyteczności publicznej. Większy nacisk położono także na potrzebę dbania o stan sanitarny na obszarze miejskim.

Rodzące się w wyniku dynamicznego rozwoju Rzymu potrzeby i zagrożenia sprawiły, że dotychczasowy model zarządzania Miastem nie przystawał do nowej rzeczywistości. Niezbędna była więc modernizacja administracji. Rozpoczęła się ona wraz z objęciem władzy przez Oktawiana Augusta i rozpoczętym przez niego procesem reform, z których większość miała na celu umocnienie jego pozycji oraz ułatwienie realizacji dalszych celów politycznych. Głównym z nich było obalenie ustroju republikańskiego i stworzenie jednego w pełni podporządkowanego Augustowi jako głowie państwa aparatu rządzącego. To zaś wiązało się z umniejszaniem, a nawet odbieraniem kompetencji wybranym organom republikańskim i przekazywaniem ich nowo tworzonemu urzędowi cesarskiemu, również w zakresie zarządzania infrastrukturą miejską¹.

Zmiany w administracji publicznej, w tym również w dziedzinie infrastruktury miejskiej, na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e. były zatem niewątpliwie odzwierciedleniem i jednocześnie wypadkową dokonującej się w owym czasie transformacji ustrojowej. Jednak czy reformy polityczno-ustrojowe były jedynym czynnikiem determinującym zadania administracji? Czy nowe realia życia w Mieście nie były okolicznością, która także miała na to wpływ? Czy zastępując *magistratus* republikańskich własnymi urzędnikami, princeps nie wychodził naprzeciw aktualnym potrzebom, odpowiadając na postulat unowocześnienia administracji poprzez dostosowanie jej funkcji do istniejących warunków? Poniższe rozważania będą zmierzały do udzielania odpowiedzi na postawione pytania.

---

¹ A. TARWACKA, *Harmonia czy dysharmonia? Zaburzenia równowagi ustrojowej jako przyczyna upadku republikańskiego Rzymu*, [w:] *Paralele. Rzym republikański a UE. Ustrój w okresie rozkwitu czy kryzysu?*, red. A. TARWACKA, Warszawa 2018, s. 41-42; J. RAMÓN ROBLES, *Magistrados, Jueces y Árbitros en Roma. Competencia civil y evolución*, Madrid 2009, s. 90; M. BEARD, 'SPQR'. *A History of Ancient Rome*, New York 2015, przekł. N. RADOMSKI, 'SPQR'. *Historia starożytnego Rzymu*, Poznań 2016, s. 339.

2. ZARZĄDZANIE INFRASTRUKTURĄ MIEJSKĄ W REPUBLICE

Od chwili założenia Rzymu miasto systematycznie rozwijało się pod względem urbanistycznym. W królestwie najbardziej intensywny rozwój, również pod względem terytorialnym, przypadł na okres panowania Tarkwiniusza I i Serwiusza Tulliusza. Miasto powiększyło się wówczas o Eskwilin, Kwirynał i Wiminał. Wzniesiono także wiele budynków, portyków i stoisk handlowych. W czasach republiki dokonywała się dalsza rozbudowa Rzymu, której towarzyszył postęp techniczny. Przede wszystkim zaczęto sięgać po nowe surowce, a także stosować innowacyjne rozwiązania w budownictwie. Popularny stał się choćby trawertyn, którego szczególnie chętnie używano do budowy mostów. Od I w. n.e. na wielką skalę wykorzystywany był natomiast beton². Unowocześniona została również technologia stawiania fundamentów oraz ścian budynków. Dzięki niej możliwa (i konieczna) stała się zmiana typu zabudowy miejskiej z horyzontalnej na wertykalną³. W praktyce oznaczało to rezygnację z budowy obszernych parterowych willi (*domus*) na rzecz rozlokowanych blisko siebie kilkupiętrowych kamienic czynszowych (*insulae*) mogących pomieścić dziesiątki lokatorów⁴. Rozwój gospodarczy Rzymu sprawił bowiem, że Miasto stało się dla mieszkańców półwyspu, zwłaszcza z obszarów wiejskich, atrakcyjnym miejscem do osiedlenia się⁵. W rezultacie tego, o ile w czasach Serwiusza Tulliusza Rzym liczył około 30 do 40 tysięcy mieszkańców, o tyle w pierwszym stuleciu republiki było ich już niemal 100 tysięcy. Pod koniec republiki liczba ta wzrosła do niespełna miliona, z czego ponad jedną czwartą stanowili obywatele⁶.

² D. PARRY, *Engineering the Ancient World*, Charleston 2005, przekł. S. RZEPKA, *Niezwykła technika starożytności*, Warszawa 2006, s. 101, 103.

³ Vitruv. 2,8,17; C. KUNDEREWICZ, *Prawo budowlane starożytnego Rzymu (I)*, «CPH» 29.2/1977, s. 94 [= *Studia z rzymskiego prawa administracyjnego*, Łódź 1991, s. 95].

⁴ F. PIRSON, *Mietwohnungen in Pompeji und Herkulaneum. Untersuchungen zur Architektur, zum Wohnen und zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Vesuvstädte*, München 1999, s. 13, 21.

⁵ S. UTCZENKO, *Kryzys i padnienie Rzymskiej republiki*, Moskwa 1965, przekł. M. ŁESIÓW, *Kryzys i upadek republiki w starożytnym Rzymie*, Warszawa 1973, s. 189.

⁶ T. ŁOPOSZKO, *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa 1987, s. 143.

Rozwojowi urbanistycznemu w republice towarzyszył postęp technologiczno-techniczny, który umożliwił zaopatrzenie Miasta w tak potrzebne instalacje i obiekty inżynieryjne, jak akwedukty czy jednolity system kanalizacyjny. Przybywało także obiektów świątynnych i użyteczności publicznej przeznaczonych na rozrywkę, jak teatry, cyrki czy łaźnie, niekiedy wznoszonych i finansowanych przez samych obywateli.

W dobie republiki czuwanie nad porządkiem w Rzymie oraz administrowanie jego infrastrukturą ogólnie nazywane troską o Miasto, czyli *cura urbis*, znajdowało się na długiej liście obowiązków edylów i cenzorów. W jej ramach prowadzili oni działalność remontowo-budowlaną (*cura aedium*), zaopatrywali Miasto w wodę (*cura aquarum*) oraz czuwali nad bezpieczeństwem ruchu na jego obszarze (*cura viarum*). Zadania te wykonywali jednak osobno, a one same różniły się od siebie zarówno pod względem treści, jak i sposobu ich wykonywania.

W ramach *cura aedium* cenzorzy zajmowali się budową nowych oraz naprawą i ulepszaniem istniejących konstrukcji publicznych. W prowadzeniu tej działalności bardzo pomocne było posiadane przez nich prawo do zawierania w imieniu państwa z prywatnymi wykonawcami kontraktów (*locationes*) o roboty budowlane⁷. W rezultacie cenzorzy wyposażyli Rzym w najważniejsze dla każdego dużego miasta obiekty.

Liv. 9,29: *Et censura clara eo anno Ap. Claudi et C. Plauti fuit; memoriae tamen felicioris ad posteros nomen Appi, quod uiam muniuit et aquam in urbem duxit ...*

Jak wynika z relacji Tytusa Liwiusza, w 312 r. p.n.e. cenzor Appius Claudius Caecus⁸ zatroszczył się o zapewnienie Rzymianom nieprzerwanych dostaw wody pitnej⁹, inicjując wzniesienie pierwszego akweduktu od jego imienia nazwanego *Aqua Appia*. W tym samym roku, również

⁷ Więcej na temat kontraktów publicznych por. P.A. BRUNT, *Free Labour and Public Works at Rome*, «JRS» 70/1980, s. 88-92; A. MATEO, 'Manceps', 'redemptor', 'publicanus'. *Contribución al estudio de los contratistas públicos en Roma*, Cantabria 1999, s. 33-44.

⁸ T.R.S. BROUGHTON, *The Magistrates of the Roman Republic*, I, New York 1951, s. 160.

⁹ Front., *De aq.* 5,1.

z jego inicjatywy, wybudowana została *Via Appia*, najważniejsza droga prowadząca do stolicy Imperium. Również dwa późniejsze wodociągi – *Anio Vetus* z 272 r. p.n.e. i *Aqua Tepula* ze 125 r. p.n.e. – zostały wzniesione z inicjatywy cenzorów¹⁰.

Urzędnicy ci angażowali się także w nadzór nad prawidłowym rozdzielnictwem wody publicznej. Jednym ze środków służących do realizacji tej funkcji było przysługujące im prawo do udzielania pojedynczym mieszkańcom koncesji na doprowadzanie wody do prywatnych domostw, tj. *ius dandae vendendaeve aquae*¹¹. Do prerogatywy tej odniósł się Frontinus w swoim traktacie *De aquaeductu urbis Romae*.

Front., *De aq.* 95: *Ad quem autem magistratum ius dandae vendendaeve aquae pertinuerit, in eis ipsis legibus variatur. Interdum enim ab aedilibus, interdum a censoribus permissum invenio; sed apparet, quotiens in re publica censores erant, ab illis potissimum petitum, cum ei non erant, aedilium eam potestatem fuisse.*

Pomimo licznych wątpliwości towarzyszących mu podczas ustalania, którzy urzędnicy w republice posiadali prawo przyznawania koncesji wodnych, ostatecznie wskazał właśnie na cenzorów. Dopiero pod ich nieobecność uprawnienie to uzyskiwali właśnie edylowie.

Poza akweduktami cenzorzy angażowali się w budowę także innych obiektów publicznych, jak choćby świątyń, co egzemplifikuje działalność Tiberiusa Semproniusa Gracchusa.

Liv. 44,16,9-11: *ad opera publica facienda cum eis dimidium ex uectigalibus eius anni attributum ex senatus consulto a quaestoribus esset, Ti. Sempronius ex ea pecunia, quae ipsi attributa erat, aedes P. Africani pone Veteres ad Vortumni signum lanienasque et*

---

¹⁰ Front., *De aq.* 6,1-4; 8,1; T.R.S. BROUGHTON, *op. cit.*, I, s. 198-199, 510; R.V. CRAM, *The Roman Censors*, «HSCP» 51/1940, s. 96-97; H.B. EVANS, *Water Distribution in Ancient Rome. The Evidence of Frontinus*, Michigan 1994, s. 96; R.M. TAYLOR, *Public Needs and Private Pleasures. Water Distribution, the Tiber River and the Urban Development of Ancient Rome*, Roma 2000, s. 165, przyp. 105.

¹¹ A. TARWACKA, *Wybór i objęcie urzędu przez cenzorów w starożytnym Rzymie*, «Zeszyty Prawnicze» 10.2/2010, s. 113, która wyjaśnia, że iż takie rozwiązanie wynikało najprawdopodobniej stąd, że cenzorzy byli wybierani co pięć lat na osiemnaście miesięcy, a nie co roku.

tabernas coniunctas in publicum emit basilicamque faciendam curavit, quae postea Sempronia appellata est.

Na mocy *senatus consultum* ze 169 r. p.n.e., tego samego, w którym objął cenzurę¹², Gracchus otrzymał połowę rocznych wpływów do skarbu państwa na przeprowadzenie *opera publica*. Pieniądze te Sempronius przeznaczył na zakup dla państwa domu Publiusa Africanusa oraz przyległych doń sklepów mięsnych i tawern, które następnie polecił zburzyć, a na ich miejscu wybudować bazylikę¹³.

Drobiazgowo opisana przez Liwiusza działalność Fulwiusa Flaccusa i A. Postumiusa Albinusa to kolejny przykład wkładu cenzorów w rozwój Rzymu.

Liv. 41,27,1,5-8: *censores eo anno creati Q. Fulvius Flaccus et A. Postumius Albinus legerunt senatum. censores vias sternendas silice in urbe, glarea extra urbem substruendas marginandasque primi omnium locauerunt, pontesque multis locis faciendos; et scaenam aedilibus praetoribusque praebendam; et carceres in circo, et ova ad no<tas> curriculis numerand<is> ... dam, et metas trans ..... et caueas ferreas, pe<r quas> intromitterentur ..... feriis in monte Albano consulibus, et cliuom Capitolinum silice sternendum curauerunt, et porticum ab aede Saturni in Capitolium ad senaculum, ac super id curiam.*

Ogromną wagę, jak zauważył historyk, przykładali oni do brukowania ulic, zwłaszcza tych bardziej uczęszczanych, a więc prowadzących do świątyń czy położonych w okolicach forum. W związku z tym nakazali wybrukowanie zejścia do Tybru oraz miejsca odbywania się targu, a także budowę chodników i mostów tam, gdzie było to niezbędne. Ponadto na ich polecenie wyłożono kamieniami wzgórze Kapitołińskie i wybudowano portyk ciągnący się od świątyni Saturna na Kapitolu aż do kurii.

¹² T.R.S. BROUGHTON, *op. cit.*, I, s. 423-424.

¹³ R.V. CRAM, *op. cit.*, s. 93.

Z kolei bogatym źródłem informacji na temat roli edylów w dziedzinie administrowania infrastrukturą miejską jest późnorepublikańska ustawa *Tabula Heracleensis (lex Iulia municipalis)*¹⁴.

Tab. Her. 2.24-28: Aed(iles) cur(ules) aed(iles) pl(ebei), qui nunc sunt, quei quomque post h. l. r(ogatam) factei createi erunt eumve mag(istratum) inierint, iei in diebus V proxumeis, | quibus eo mag(istratum) inierint, inter se paranto aut sortiunto, qua in partei urbis quisque | eorum vias publicas in urbem Romam, propiusve u(rbem) Ro(mam) p(assus) M, reficiundas sternendas curet, eiusque rei procurationem | habeat.

Jak wynika z jej treści, edylowie (kurulni i plebejscy) dzielili się powierzonymi im obowiązkami według kryterium terytorialnego. Ustawa wyjaśnia, że wyznaczali oni między sobą bądź losowali część Miasta, nad którą od tej pory każdy z nich miał czuwać, między innymi dbając o naprawę i brukowanie ulic. Można domniemywać, że terytorialne kryterium podziału obowiązków edylów obowiązywało także w odniesieniu do zadań, jakie pełnili w ramach *cura aquarum* i *cura aedium*¹⁵.

Front., De aq. 97,8: Cuius rei causa aediles curules iubeantur per vicos singulos ex eis qui in unoquoque vico habitarent praediave haberent binos praeficere, quorum arbitratu aqua in publico saliret.

Powyższe przypuszczenia wydaje się potwierdzać Frontinus, który wyjaśnił, że edylowie kurulni mogli wybierać w poszczególnych dzielnicach Miasta po dwie osoby (czy to mieszkające, czy posiadające w nich majątki ziemskie), na które nakładali obowiązek zarządzania wodą wypływającą w miejscach publicznych. Niewykluczone, że w porozumieniu z nimi podejmowali także działania zapobiegające jej zanieczyszczeniu¹⁶.

Wypowiedź Frontinusa pozwala zatem wysnuć wniosek, że edylowie odpowiadali za zaopatrzenie Rzymu w wodę. W zakres tego zadania wchodziła kontrola nad stanem technicznym akweduktów i innych

¹⁴ M.H. CRAWFORD, *Roman Statues*, I, London 1996, s. 355-391.

¹⁵ R. KAMIŃSKA, *Zarys kompetencji edylów jako urzędników miejskich*, «SPE» 88/2013, s. 74.

¹⁶ R. KAMIŃSKA, 'Cura aquarum' w prawie rzymskim, «Zeszyty Prawnicze» 10.2/2010, s. 100.

dystrybuujących ją urzędzeń. W razie potrzeby mogli też zarządzać i koordynować przeprowadzanie prac naprawczych bądź konserwacyjnych. Ich rola polegała także na sprawdzaniu jakości wody oraz czuwaniu nad jej rozdzielnictwem w obrębie Miasta¹⁷. Poza tym urzędnicy ci dozorowali dostawy wody do prywatnych domostw, których właściciele otrzymali odpowiednie pozwolenie na podłączenie swych instalacji do publicznych rurociągów. Coraz częściej popełniane przestępstwo kradzieży wody oraz kreatywność i przebiegłość sprawców czyniła pracę edylów wyjątkowo trudną. Dlatego, jak wynika z treści *Tabula Heracleensis* (*Tab. Her.* 2.24-28) oraz wypowiedzi Frontinusa (*Front., De aq.* 97,8), współpracować z nimi mieli mieszkańcy poszczególnych dzielnic. Prawdopodobnie chciano w ten sposób zwiększyć wykrywalność przestępstw wodnych oraz poprawić skuteczność zapobiegania im¹⁸.

Udział w zwalczaniu kradzieży wody mieli także cenzorzy, o czym przekonuje kazus Katona Starszego. Zdarzyło się mianowicie, że z powodu szerzącej się plagi nielegalnych podłączeń rur nakazał on odciąć rurociągi przewodzące wodę publiczną do prywatnych domów i ogrodów¹⁹.

Równoległe z *cura aquarum* edylowie pełnili *cura aedium sacrarum et operum locorumque publicorum*, w ramach której sprawowali nadzór nad budynkami publicznymi i świątynnymi. Odpowiadali także za stan techniczny kanałów ściekowych oraz koordynowali prace remontowo-budowlane i oczyszczania²⁰. W rezultacie urzędnicy ci wzniesli w Rzymie wiele świątyń, jak choćby *Aedes Veneris* – dzieło Q. Fabiusa Maximusa Gurses²¹ z 295 r. p.n.e., *Aedes Victoriae* na Palatynie powstałą

¹⁷ Front., *De Aq.* 95; 97; M. KURYŁOWICZ, 'Tresviri capitales' oraz edylowie rzymscy jako magistratury policyjne, «Annales UMCS», Sec. G Ius. 40/1993, s. 75; W. KUNKEL, R. WITTMANN, *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik*, München 1995, s. 488.

¹⁸ R. KAMIŃSKA, *Zjawisko kradzieży wody publicznej w starożytnym Rzymie*, «Zeszyty Prawnicze» 14.3/2014, s. 92; J. BERT LOTT, *The Neighborhoods of the Augustan Rome*, Cambridge 2004, s. 72.

¹⁹ Plut., *Cat. Mai.* 19,1; Liv. 49,44,3.

²⁰ Varr., *De ling. Lat.* 5,14,81; Fest., 12 L., s.v. *aedilis*; D. 43,6,1,3; M.E. LABATUT, *L'administration des travaux publics à Rome*, Paris 1867, s. 15-16.

²¹ Liv. 10,31,9; T.R.S. BROUGHTON, *op. cit.*, I, s. 178.

dzięki L. Postumiusowi²², czy *Aedes Iovis Libertatis* wybudowaną na Awentynie w 246 r. p.n.e. dzięki C. Fundaniusowi i Tiberiusowi Semproniusowi Gracchusowi²³. Aktywnością budowlaną wyróżniali się także edylowie plebejscy, o czym pisali między innymi Liwiusz i Tacyt.

Liv. 33,42,9-10: *aediles plebis Cn. Domitius Ahenobarbus et C. Scribonius Curio [maximus] multos pecuarios ad populi iudicium adduxerunt: tres ex his condemnati sunt; ex eorum multatitia pecunia aedem in insula Fauni fecerunt.*

Liwiusz przytoczył historię *Aedes Fauni*²⁴ powstałej w 196 r. p.n.e. z pieniędzy, które edylowie Cn. Domitius Ahenobarbus i C. Scribonius Curio pozyskali z grzywien nałożonych na hodowców bydła za to, że bezprawnie wypasali zwierzęta na państwowych pastwiskach.

Tac., *Ann.* 2,49: *Isdem temporibus deum aedis vetustate aut igni abolitas coeptasque ab Augusto dedicavit, Libero Liberaeque et Cereri iuxta circum maximum, quam A. Postumius dictator voverat, eodemque in loco aedem Florae ab Lucio et Marco Publiciis aedilibus constitutam.*

Z relacji Tacyta wynika natomiast, że Lucius Publicius i Marcus Publicius, edylowie plebejscy z roku 241 p.n.e.²⁵, zgodnie z wyrocznią ksiąg Sybillińskich, wzniesli w Rzymie świątynię ku czci bogini Flory (*Aedes Florae*), a także wybudowali nową ulicę od ich imion nazwaną *Clivus Publicius*²⁶.

Bardziej jednak aniżeli w budowę ulic edylowie angażowali się w ich remonty i oczyszczanie. W pewnym stopniu wynikało to ze spoczywającej na nich odpowiedzialności za zapewnianie Rzymowi ciągłości i bezpieczeństwa komunikacyjnego²⁷. Niewykluczone, że również dla realizacji tego celu zainicjowana została wspomniana wcześniej

²² Liv. 10,33,9.

²³ Liv., *Per.* 19; Val. Max. 8,1; Suet. *Tib.* 2,3; T.R.S. BROUGHTON, *op. cit.*, I, s. 217.

²⁴ Liv. 34,53,4.

²⁵ T.R.S. BROUGHTON, *op. cit.*, I, s. 219.

²⁶ Varr., *de ling. Lat.* 5,158.

²⁷ D. 43,10,1,4; F. VALLOCCHIA, *Fulloniche e uso delle strade urbane: sul concetto di 'incommodum publicum' (a proposito di D. 43,10,1)*, «TSDP» 6/2013, s. 42.

współpraca edylów z mieszkańcami Miasta. Pod nadzorem urzędników mieli oni monitorować stan ulic oraz uczestniczyć w pracach naprawczych (*reficere*; *Tab. Her. 2,26,28*), brukowania (*sternere*; *Tab. Her. 2,26,53*) i oczyszczania (*purgare*; *Tab. Her. 2,50*)²⁸. Edylowie mogli ponadto sprawdzać stan techniczny prywatnych budynków i w razie wykrycia jakichkolwiek nieprawidłowości nakazywać właścicielom ich odremontowanie, przebudowę, a nawet rozbiórkę, zwłaszcza wtedy, gdy budowla stała w miejscu publicznym²⁹.

Funkcje administracji w zakresie infrastruktury miejskiej w republikańskim Rzymie wykonywane były przez nieliczne w rzeczywistości grono urzędników, którzy, co istotne i znamienne, nie specjalizowali się jedynie w tej dziedzinie, ale równocześnie pełnili wiele innych, w dodatku różnych funkcji. Reforma tego sektora administracji publicznej wydawała się więc konieczna i nieunikniona. Jednak czy był to jedyny motyw jej wdrożenia?

3. ZARZĄDZANIE INFRASTRUKTURĄ MIEJSKĄ W PRYNCYPACIE

Pierwsze dziesięciolecia pryncypatu charakteryzował dalszy rozwój społeczno-gospodarczy, urbanistyczny i architektoniczny Imperium oraz jego miast na czele z Rzymem. Oktawian August, który dążył do umocnienia swojej władzy princepsa i zademonstrowania obywatelom potęgi odnawianego po upadku republiki państwa, ogromny nacisk położył na rozwój jego stolicy, co zaowocowało dynamiczną rozbudową i unowocześnianiem Miasta. Ostatecznie Rzym zawdzięczał Augustowi, a później jego następcom kolejne akwedukty doprowadzające wodę pitną, liczne nowe świątynie i budowle użyteczności publicznej. Powstały nowe teatry, cyrki i łaźnie. Przybyły fora i portyki, a także zmodernizowano system kanalizacji. Intensywny rozwój urbanizacyjny Rzymu był

---

²⁸ R. KAMIŃSKA, *W trosce o Miasto. 'Cura urbis' w Rzymie okresu republiki i pryncypatu*, Warszawa 2015, s. 129.

²⁹ *Tab. Her. 2.21-23; 2,69-72; D. 43,10,1pr.-2; M.E. LABATUT, op. cit., s. 30-31; W. KUNKEL, R. WITTMANN, op. cit., s. 483; R. KAMIŃSKA, Ochrona dróg publicznych przez urzędników rzymskich, «Zeszyty Prawnicze» 8.2/2008, s. 87-88.*

możliwy głównie dzięki zyskom płynącym z prowincji oraz napływowi niebotycznych ilości zdobyczy wojennych³⁰.

Niezmiennie od czasów republiki w rozbudowę Rzymu chętnie angażowali się także jego zamożniejsi mieszkańcy. Wielu z nich dostrzegło bowiem doskonałą okazję do rozwinięcia własnego interesu, zarówno w handlu, w „branży rozrywkowej”, jak i w budownictwie, zwłaszcza mieszkalnym. Wyrazem tego były wielokondygnacyjne kamienice czynszowe budowane w celu najmu lokali³¹. Niektórzy obywatele angażowali się także w budowę oraz remonty konstrukcji służących do użytku publicznego³². W okresie rządów Augusta działalność taką prowadził Marek Agryppa. To jemu Rzymianie zawdzięczali naprawę i modernizację akweduktów, a także wybudowanie dwóch nowych – *Aqua Iulia* i *Aqua Virgo*³³. Wzniósł on także Panteon, liczne portyki oraz rozbudował i unowocześnił termy³⁴. Ponadto ogromny wysiłek i wkład finansowy włożył Agryppa w usprawnienie miejskiego systemu kanalizacji.

Równoległe z rozwojem urbanizacyjnym Rzymu zaczęły zachodzić poważne zmiany w administracji publicznej, również w dziedzinie zarządzania infrastrukturą miejską. Nie ulega wątpliwości, że były one koniecznym elementem dokonujących się przekształceń ustrojowych. Jednak czy tylko ich? Pewne sugestie wysuwali już starożytni, jak choćby Swetoniusz, który źródeł zaprowadzonych zmian doszukiwał się w dążeniu princepsa do zaangażowania możliwie największej liczby obywateli w rządzeniu państwem³⁵. Słowa biografy w odniesieniu do dziedziny zarządzania infrastrukturą miejską wydają się prawdziwe, choć po-

---

³⁰ K. BRINGMANN, *Geschichte der römischen Republik. Von den Anfängen bis Augustus*, München 2002, przekł. A. GIERLIŃSKA, *Historia republiki rzymskiej. Od początków do czasów Augusta*, Poznań 2010, s. 139-141.

³¹ B. SITEK, *Najem mieszkań w czasach Plauta*, «PK» 37.1-2/1994, s. 185, 187.

³² Front., *De aq.* 98,3. Więcej na temat działalności budowlanej mieszkańców Rzymu por. CH. KUNST, *Römische Wohn- und Lebenswelten. Quellen zur Geschichte der römischen Stadt*, Darmstadt 2000, s. 135-138.

³³ Front., *De aq.* 9,9.

³⁴ Plin., *Nat. hist.* 3,17; 34,62; 35,26; 36, 189.

³⁵ Suet., *Aug.*, 37,1: *Quoque plures partem administrandae rei p. caperent, nova officia excogitavit: curam operum publicorum, viarum, aquarum, alvei Tiberis, frumenti populo dividundi, praefecturam urbis [...]*.

dany przez niego motyw, którym rzekomo miał się kierować princeps, z pewnością nie był ani jedyny, ani najważniejszy. Powoływani przez Augusta urzędnicy (kuratorzy) odpowiedzialni za *cura urbis* tworzyli kilkusobowe zespoły specjalizujące się w różnych dziedzinach, począwszy od sprawowania nadzoru budowlanego, poprzez gospodarowanie wodą publiczną, aż po kontrolę funkcjonowania sieci kanalizacyjnej. Wypowiedź Swetoniusza pozwala zatem sądzić, że obok konieczności zmian w administracji wymuszonych i uzasadnionych przeobrażeniami ustrojowymi, August liczył się z aktualnymi potrzebami stolicy Imperium. Mając świadomość nieudolności dotychczasowego sposobu zarządzania infrastrukturą Miasta, nadał jego administracji kształt dalece odbiegający od modelu republikańskiego, a wychodzący naprzeciw aktualnym potrzebom. Przede wszystkim w Rzymie nadal zachodziły zmiany o charakterze społecznym wywoływane postępującą migracją ludności do Miasta³⁶. Z tym zjawiskiem ściśle związana była zaś dynamizacja rozwoju infrastrukturalnego opartego na coraz nowszych rozwiązaniach technicznych i technologicznych. Znalazły one zastosowanie zarówno w budownictwie publicznym, między innymi przy wznoszeniu akweduktów, jak również w budownictwie prywatnym, zwłaszcza przy stawianiu kilkupiętrowych kamienic³⁷. Princeps, znając bieżące potrzeby Miasta i rozumiejąc rolę kierujących nim organów administracji, powoli i z rozważą wdrażał kolejne reformy. Świadom wyjątkowości sytuacji, jaka zapanowała po śmierci Cezara, oraz konsekwencji, które mogłyby wywołać radykalne posunięcia, a w szczególności likwidacja organów republikańskich, utrzymał je, choć ich kompetencje znacznie umniejszył³⁸. Część z nich zatrzymał dla siebie, a część, jak stało się to

---

³⁶ S. RUDNICKI, *Czy starożytny Rzym był milionowym miastem?*, «Meander» 3.4/2007, s. 304-306.

³⁷ We wczesnym pryncypacie zarówno w Rzymie, jak i w innych miastach Imperium, m.in. w Pompejach czy Herkulanum, całkowicie zaprzestano budowy *domus*. Por. F. PIRSON, *op. cit.*, s. 14.

³⁸ R. KAMIŃSKA, *Zmiany ustrojowe a administracja miejska Rzymu na przełomie republiki i pryncypatu*, [w:] *'Tempora mutantur cum legibus'. Księga jubileuszowa z okazji 20-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie*, red. A. TARWACKA, Warszawa 2019, s. 35.

w przypadku cenzorów i edylów, powierzył tworzonym przez siebie urzędnikom, którymi byli wspomniani wcześniej *curatores*³⁹.

Pierwsze kolegia kuratorskie powstały już w drugim dziesięcioleciu panowania cesarza Augusta. Tworzyli je *curatores aedium sacrarum et operum publicorum*, *curatores locorum publicorum iudicandorum* oraz *curatores aquarum*. Aż do czasów Klaudiusza pierwsze dwa zespoły funkcjonowały oddzielnie. Pierwszy z nich składał się z dwóch urzędników; jeden odpowiadał za budynki przeznaczone do kultu religijnego, a drugi za budynki publiczne w Mieście. Równoległe z *curatores aedium sacrarum et operum publicorum* działali *curatores locorum publicorum iudicandorum* nadzorujący miejsca publiczne, ich stan techniczny oraz przydatność do powszechnego użytku. W wyniku reform administracyjnych przeprowadzonych pod rządami cesarza Klaudiusza doszło do połączenia obu kolegiów i utworzenia zespołu *curatores aedium sacrarum et operum locorumque publicorum*⁴⁰. W najbardziej ogólnym ujęciu ich zadaniem było czuwanie nad budynkami i miejscami związanymi z kultem bóstw, obiektami należącymi do cesarza oraz ważniejszymi budynkami i miejscami publicznymi w stolicy. Mimo że wymienione zadania zostały przypisane całemu zespołowi, w praktyce jednak utrzymał się wewnętrzny podział obowiązków. *Curator aedium sacrarum*, tak samo jak w republice edylowie, odpowiadał za stan techniczny i ochronę prawną świątyń i innych miejsc kultu, natomiast *curator operum locorumque publicorum* zawiadywał miejscami i budynkami publicznymi oraz przeznaczonymi do użytku publicznego. Z tymi powinnościami kuratorów łączyło się ich uprawnienie do przeprowadzania prac konserwacyjnych poszczególnych budowli. Wzorem cenzorów mogli oni organizować przetargi na publiczne roboty remontowo-budowlane oraz sprawować kontrolę nad ich wykonawstwem⁴¹. To zadanie implikowało

---

³⁹ Front., *De aq.* 1,1; 100,1; J. ZABŁOCKI, *Zasady sprawowania urzędów a doświadczenie rządzących*, [w:] *Paralele. Rzym republikański a UE. Ustrój w okresie rozkwitu czy kryzysu?*, red. A. TARWACKA, Warszawa 2018, s. 29.

⁴⁰ A. KOLB, *Die kaiserliche Bauverwaltung in der Stadt Rom*, Stuttgart 1993, s. 31.

⁴¹ S. LEFEBVRE, *L'administration de l'Empire romain d'Auguste à Dioclétien*, Paris 2011, s. 97, 98.

prawo *curatores* do zajmowania terenów publicznych pod budowę zaplanowanych przez cesarza bądź senat konstrukcji⁴².

Drugie kolegium kuratorskie stanowił trzyosobowy zespół *curatores aquarum* odpowiedzialnych za wody publiczne⁴³. Jego głównym zadaniem było zapewnianie nieprzerwanych dostaw wody pitnej do Miasta. Za panowania Tyberiusza (14-37 r.) *curatores aquarum* urosli niemal do rangi strażników wody publicznej, a lista ich zadań powiększyła się o zapobieganie kradzieżom wody oraz ściganie i karanie złodziei. Kuratorzy dysponowali ponadto szerokim wachlarzem kar przewidzianych względem osób, które dopuściły się zniszczenia bądź uszkodziły element wodociągu⁴⁴.

Reforma administracyjna Augusta zaowocowała także poważnymi zmianami w zakresie koncesjonowania wody publicznej. Funkcjonujące w republice cenzorskie *ius dandae vendendaeve aquae*, realizowane w drodze *locationes censoriae* nawiązujących do prywatnoprawnej *locatio conductio*, diametralnie zmieniło charakter, przybierając postać *beneficium principis*. Odtąd był to więc rodzaj dobrodziejstwa ze strony cesarza, którym obdarzał według własnego upodobania⁴⁵. Skutkiem tego transformacji uległ również tryb przyznawania koncesji, a organem wszczynającym i prowadzącym postępowania w sprawach o ich udzielenie zostali *curatores aquarum*⁴⁶. Dokładniej ich rolę w tej dziedzinie opisał Frontinus.

---

⁴² A. PALMA, *Le 'curae' pubbliche. Studi sulle strutture amministrative romane*, Napoli 1991, s. 223.

⁴³ Front., *De aq.* 99,4; P.F. GIRARD, *Textes de droit romain. Publié et annoté*, Paris 1913, s. 105-107, 130-132, 186-188; G. ROTONDI, s.v. *Lex Quinctia de aquaeductibus*, *Leges Publicae Populi Romani*. *Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*, Milano 1912, (Hildesheim 1962, przedruk), s. 453; A. PALMA, *op. cit.*, s. 197; W. ECK, *'Cura viarum' und 'cura aquarum publicorum' als kollegiale Ämter im frühen Prinzipat*, «Klio» 74/1992, s. 238.

⁴⁴ Front., *De aq.* 127; 129,4-10; P.F. GIRARD, *op. cit.*, s. 105-106; S. LEFEBVRE, *op. cit.*, s. 101; R. KAMIŃSKA, *'Cura aquarum'...*, s. 109.

⁴⁵ Front., *De aq.* 99,3.

⁴⁶ Front., *De aq.* 95.

Front., *De aq.* 105,1: *Qui aquam in usus privatos deducere volet, impetrare eam debet et a principe epistulam ad curatorem adferre; curator deinde beneficio Caesaris praestare maturitatem et procuratorem eiusdem officii libertum Caesaris protinus scribere.*

W świetle jego wyjaśnień osoba ubiegająca się o prawo doprowadzania wody publicznej na własny użytek kierowała do cesarza stosowną prośbę. Jeśli została ona rozpatrzona pozytywnie, zainteresowany otrzymywał koncesję w postaci listu (*epistula*)⁴⁷, który następnie dostarczał kuratorowi, a ten wszczynał postępowanie.

Rola *curatores aquarum* nie ograniczała się jednak tylko do udziału w procesie o nadanie koncesji. Urzędnicy ci czuwali także nad realizowaniem zezwoleń przez beneficjentów włącznie z prawem karania ich za popełnione nadużycia.

Front., *De aq.* 103,2: *Circa ius ducendae aquae in privatis observanda sunt, ne quis sine litteris Caesaris, id est ne quis aquam publicam non impetratam, et ne quis amplius quam impetravit ducat.*

Zgodnie ze słowami Frontinusa kuratorzy sprawdzali, czy nie dochodziło do bezprawnego czerpania wody albo czerpania jej w ilościach większych, niż zezwalała na to koncesja.

Wziąwszy pod uwagę listę zadań kolegów kuratorskich, zastanawiające może wydać się to, że nie pojawia się na niej zarządzanie i nadzór nad ulicami. Pewną odpowiedź w tej kwestii podsunął Swetoniusz. Przytoczył on mianowicie anegdotę, której bohaterami byli aktualnie panujący cesarz Kaligula oraz Wespazjan pełniący w owym czasie funkcję edyla kurulnego.

Suet., *Vesp.* 5: *Mox cum aedilem eum C. Caesar, succensens curam verrendis viis non adhibitam, luto iussisset oppleri congesto per milites in praetextae sinum, non defuerunt qui interpretarentur, quandoque proculcatam desertamque rem p. civili aliqua perturbatione in tutelam eius ac velut in gremium deventuram.*

---

⁴⁷ M. PEACHIN, *Frontinus and the 'curae' of the 'curator aquarum'*, Stuttgart 2004, s. 76.

Według Swetoniusza Wespazjan miał wzbudzić u Kaliguli wielki gniew, ponieważ nie zadbał odpowiednio o czystość ulic, za co spotkała go dość osobliwa kara. Otóż na rozkaz cesarza fałdy jego senatorskiej togi zostały napełnione ulicznym błotem.

Do opisanego wydarzenia doszło w roku 38 n.e.⁴⁸ Osoba jego bohatera, a więc edyla kurulnego, oraz treść niedopełnionego przez niego obowiązku przekonują, że w pryncypacie czuwanie nad miejskimi ulicami i kanalizacją pozostało domeną edylów⁴⁹. Do przekazania tego zadania wyspecjalizowanym służbom, to jest *curatores riparum et alvei Tiberis et cloacarum urbis*⁵⁰, doszło dość późno, bo dopiero za panowania cesarza Trajana w 101 r. n.e.

4. UWAGI KOŃCOWE

Cechą administracji publicznej jest jej podatność na rzeczywistość polityczną, prawną i społeczną. Przeobrażenia ustrojowe zachodzące po upadku republiki rzymskiej wywarły przemożny wpływ na kształt instytucjonalny i praktykę działania organów administracyjnych państwa. Celem przeprowadzonych rozważań było ustalenie, czy doszło wówczas także do zmian funkcji administracji publicznej w dziedzinie zarządzania infrastrukturą miejską, a jeśli tak, to pod wpływem jakich czynników. Jakkolwiek z pozoru problematyka ta może się wydać dość wąska, to jednak powaga i zakres zmian wprowadzonych przez pierwszego princepsa świadczą o złożoności problemu. Przede wszystkim August powołał do życia wiele nowych urzędów, które wyposażył w kompetencje do tej pory przypisane republikańskim *magistratus*. Posunięcie to wydaje się nie tylko naturalnym, ale wręcz integralnym i koniecznym elementem reformy ustrojowej. Dążąc do scentralizowania swej władzy, princeps musiał zreorganizować pion administracji, to

---

⁴⁸ Suet., *Vesp.* 2,5.

⁴⁹ C. CASCIONE, 'Tresviri capitales'. *Storia di una magistratura minore*, Napoli 1999, s. 75-76.

⁵⁰ A. WYPUSTEK, *Imperium szamba, ścieku i wychodka*, Warszawa 2018, s. 68-76.

jest wprowadzić nowe urzędy, przy których wsparciu mógłby umacniać swoją pozycję jako głowy państwa.

Potrzeba kreowania nowych stanowisk państwowych, obok reform politycznych, była podyktowana także zmieniającą się rzeczywistością społeczną, a zwłaszcza zmieniającymi się warunkami życia w Mieście. Główny wpływ na nie miał nieustający napływ ludności osiedlającej się na jego obszarze. To zjawisko skutkowało między innymi zwiększonym zużyciem wody pitnej przy rosnącej jednocześnie produkcji nieczystości. Przyrost liczby mieszkańców oznaczał także konieczność zintensyfikowania budownictwa mieszkaniowego i użyteczności publicznej.

Skala zmian zaprowadzonych w życiu publicznym Rzymu okresu przełomu republiki i pryncypatu uzasadnia kierunek innowacji w zakresie jego infrastruktury. Mało prawdopodobne wydaje się bowiem, ażeby ciężar kierowania tą dziedziną administracji byli nadal w stanie dźwigać nieliczni edylowie i cenzorzy. Można przypuszczać, że podobnym tokiem rozumowania kierował się sam August, który poza umacnianiem swojej pozycji w państwie dostrzegał także konieczność modernizacji administracji publicznej. Dowodem na to są powołane przez niego kolegia kuratorskie, które zastąpiły edylów i cenzorów w pełnieniu roli koordynatorów *cura urbis*. W związku z tym, że iż każde kolegium skupiało specjalistów z wybranych dziedzin administracji miejskiej, można przypuszczać, że tworząc je, princeps dążył do zwiększenia efektywności pracy organów odpowiedzialnych za funkcjonowanie infrastruktury w Mieście.

Jednak najważniejsze pytanie, które towarzyszyło rozważaniom, dotyczy tego, czy zmiany, do jakich doszło w Imperium Rzymskim na przełomie republiki i pryncypatu, spowodowały zmiany funkcji administracji publicznej w zakresie infrastruktury miejskiej. Sam bowiem fakt, że wywarły one ogromny wpływ na struktury administracji, jest bezsprzeczny. Było to przecież naturalnym i w istocie nietrudnym do przewidzenia następstwem przemian ustrojowych z jednej i rozwoju Miasta z drugiej strony. Tworząc nowy aparat rządzący, August zmierzał do przejścia możliwie największej liczby uprawnień, którymi dotąd cieszyły się organy republikańskie, a szczególnie *magistratus*. Na tle zmian politycznych nieprzerwanie dokonywał się dalszy rozwój Rzymu, co

łącznie wpłynęło na zwiększenie roli administracji, a zwłaszcza urzędników, w dziedzinie zarządzania infrastrukturą miejską. Trudno natomiast mówić o zmianie funkcji administracji w tejże dziedzinie. To, co wyraźnie daje się zaobserwować, to wydłużenie listy zadań urzędników cesarskich odpowiedzialnych za funkcjonowanie Rzymu w stosunku do ich republikańskich poprzedników. Liczba i treść tychże zadań była natomiast wypadkową wielu innych czynników, z których na pierwszy plan wysuwa się reforma ustrojowa, przemiany społeczne w Mieście oraz postęp technologiczny.

ZARZĄDZANIE INFRASTRUKTURĄ MIEJSKĄ W REPUBLIKAŃSKIM I CESARSKIM RZYMIE

Streszczenie

Okres przełomu republiki i pryncypatu zapisał się na kartach historii Imperium Rzymskiego jako czas wielu zmian, zarówno o charakterze ustrojowo-politycznym, jak i administracyjnym i społeczno-gospodarczym. Przeobrażenia w sposobie rządzenia państwem zaowocowały pojawieniem się nowych organów publicznych, które odebrały dotychczasowym ich znaczenie. Zmiany te wpłynęły także na strukturę, sposób rządzenia i infrastrukturę miast, a zwłaszcza Rzymu.

W przypadku administracji publicznej w zakresie infrastruktury miejskiej transformacja ustrojowa wraz ze zmianami społecznymi spowodowały, że jej funkcje w tym zakresie uległy znacznemu rozszerzeniu, a sposób ich pełnienia został dostosowany do treści i skali aktualnych potrzeb.

MUNICIPAL INFRASTRUCTURE MANAGEMENT IN REPUBLICAN AND IMPERIAL ROME

Summary

The period around the turning point in Roman history from its Republican phase to the Principate featured numerous changes, political

and constitutional as well as administrative and socio-economic. The change in the way the state was governed resulted in the emergence of new public bodies that overshadowed their earlier counterparts. These changes also affected the municipal fabric and infrastructure, and the way in which municipalities, especially Rome, were governed.

The political transformation along with the social changes attending it gave rise to a change in the functions performed by public administration in the field of urban infrastructure, bringing about a significant expansion, and a modification in the way these functions were carried out in line with contemporary needs.

Słowa kluczowe: infrastruktura; budownictwo; urzędnicy; zmiany polityczne.

Keywords: infrastructure; architecture; magistrates; political change.

Bibliografia

- BEARD M., 'SPQR'. *A History of Ancient Rome*, New York 2015, przekł. N. RADOMSKI, 'SPQR'. *Historia starożytnego Rzymu*, Poznań 2016.
- BERT LOTT J., *The Neighborhoods of the Augustan Rome*, Cambridge 2004.
- BRINGMANN K., *Geschichte der römischen Republik. Von den Anfängen bis Augustus*, München 2002, przekł. A. GIERLIŃSKA, *Historia republiki rzymskiej. Od początków do czasów Augusta*, Poznań 2010.
- BROUGHTON T.R.S., *The Magistrates of the Roman Republic*, I-II, New York 1951.
- BRUNT P.A., *Free Labour and Public Works at Rome*, «JRS» 70/1980, s. 81-100.
- CARCOPINO J., *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris 1939, przekł. M. PĄKCIŃSKA, *Życie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa*, Warszawa 1966.
- CASCIONE C., 'Tresviri capitales'. *Storia di una magistratura minore*, Napoli 1999.
- CRAM R.V., *The Roman Censors*, «HSCP» 51/1940, s. 71-110.
- CRAWFORD M.H., *Roman Statues*, I, London 1996.
- ECK W., 'Cura viarum' und 'cura aquarum publicorum' als kollegiale Ämter im frühen Prinzipat, «Klio» 74/1992, s. 237-245.
- EVANS H.B., *Water Distribution in Ancient Rome. The Evidence of Frontinus*, Michigan 1994.
- GIRARD P.F., *Textes de droit romain. Publié et annoté*, Paris 1913.

- KAMIŃSKA R., 'Cura aquarum' w prawie rzymskim, «Zeszyty Prawnicze» 10.2/2010, s. 93-111.
- KAMIŃSKA R., Zarys kompetencji edylów jako urzędników miejskich, «SPE» 88/2013, s. 71-96.
- KAMIŃSKA R., Zjawisko kradzieży wody publicznej w starożytnym Rzymie, «Zeszyty Prawnicze» 14.3/2014, s. 87-116.
- KAMIŃSKA R., W trosce o Miasto. 'Cura urbis' w Rzymie okresu republiki i pryncypatu, Warszawa 2015.
- KAMIŃSKA R., Zmiany ustrojowe a administracja miejska Rzymu na przełomie republiki i pryncypatu, [w:] 'Tempora mutantur cum legibus'. Księga jubileuszowa z okazji 20-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, red. A. TARWACKA, Warszawa 2019, s. 33-47.
- KOLB A., *Die kaiserliche Bauverwaltung in der Stadt Rom*, Stuttgart 1993.
- KUNDEREWICZ C., Prawo budowlane starożytnego Rzymu (I), «CPH» 29.2/1977, s. 94 [= *Studia z rzymskiego prawa administracyjnego*, Łódź 1991, s. 95].
- KURYŁOWICZ M., 'Tresviri capitales' oraz edylowie rzymscy jako magistratury policyjne, «Annales UMCS», Sec. G Ius. 40/1993, s. 71-79.
- KUNKEL W., WITTMANN R., *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik*, München 1995.
- KUNST CH., *Römische Wohn- und Lebenswelten. Quellen zur Geschichte der römischen Stadt*, Darmstadt 2000.
- LABATUT M.E., *L'administration des travaux publics à Rome*, Paris 1867.
- LEFEBVRE S., *L'administration de l'Empire romain d'Auguste à Dioclétien*, Paris 2011.
- ŁOPOSZKO T., *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa 1987.
- MATEO A., 'Manceps', 'redemptor', 'publicanus'. Contribución al estudio de los contratistas públicos en Roma, Cantabria 1999.
- PALMA A., *Le 'curae' pubbliche. Studi sulle strutture amministrative romane*, Napoli 1991.
- PARRY D., *Engineering the Ancient World*, Charleston 2005, przekł. S. RZEPKA, *Niezwykła technika starożytności*, Warszawa 2006.
- PEACHIN M., *Frontinus and the 'curae' of the 'curator aquarum'*, Stuttgart 2004.
- PIRSON F., *Mietwohnungen in Pompeji und Herkulaneum. Untersuchungen zur Architektur, zum Wohnen und zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Vesuvstädte*, München 1999.
- RAMÓN ROBLES J., *Magistrados, Jueces y Árbitros en Roma. Competencia civil y evolución*, Madrid 2009.

- ROTONDI G., *'Leges Publicae Populi Romani'. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*, Milano 1912 (przedruk Hildesheim 1962).
- RUDNICKI S., *Czy starożytny Rzym był milionowym miastem?*, «Meander» 3.4/2007, s. 294-307.
- SITEK B., *Najem mieszkań w czasach Plauta*, «PK» 37.1-2/1994, s. 181-188.
- TARWACKA A., *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012.
- TARWACKA A., *Wybór i objęcie urzędu przez cenzorów w starożytnym Rzymie*, «Zeszyty Prawnicze» 10.2/2010, s. 113-128.
- TARWACKA A., *Harmonia czy dysharmonia? Zaburzenia równowagi ustrojowej jako przyczyna upadku republikańskiego Rzymu*, [w:] *Paralele. Rzym republikański a UE. Ustrój w okresie rozkwitu czy kryzysu?*, red. A. TARWACKA, Warszawa 2018, s. 35-55.
- TAYLOR R.M., *Public Needs and Private Pleasures. Water Distribution, the Tiber River and the Urban Development of Ancient Rome*, Roma 2000.
- UTCZENKO S., *Kryzys i падienie Rzymskiej republiki*, Moskwa 1965, przekł. M. ŁEŚIÓW, *Kryzys i upadek republiki w starożytnym Rzymie*, Warszawa 1973.
- VALLOCCHIA F., *Fulloniche e uso delle strade urbane: sul concetto di 'incommodum publicum' (a proposito di D. 43,10,1)*, «TSDP» 6/2013, s. 1-50.
- WYPUSTEK A., *Imperium szamba, ścieku i wychodka*, Warszawa 2018.
- ZABŁOCKI J., *Zasady sprawowania urzędów a doświadczenie rządzących*, [w:] *Paralele. Rzym republikański a UE. Ustrój w okresie rozkwitu czy kryzysu?*, red. A. TARWACKA, Warszawa 2018, s. 21-33.